

Розпочинаючи серію публікацій про етнічне розмаїття населення краю, четвертий випуск "Карпатики" присвячуємо історичній та сучасній долі закарпатських німців. Чому німців? Справа в тому, що в університеті вже тривалий час це питання досліджують мовники, до яких прилучилися історики й соціологи. Їх доробок проситья до читача. По-друге, наші німці виявились тою національною меншиною, до якої Фортуна не завжди поверталася лицем. І, зрештою, зволікання в цій справі може призвести до того, що самого "суб'єкта дослідження" не виявиться.

Ми є свідками того, що у виробленні та здійсненні науково обгрунтованої національної політики незалежна Україна враховує особливості та відмінності етнічних груп, рівень їх економічного й культурного розвитку, державотворчий потенціал. Прийнятий Верховною Радою закон "Про національні меншини в Україні", указ Президента "Про порядок зміни громадянами України національності" та інші документи служитимуть надійною основою цивілізованого вирішення питань подальшого поступу всіх етнічних груп, що складають народ України.

Сподіваємось, що й наші розвідки, узагальнення, висновки, винесені на суд читача, знадобляться для вироблення саме такої політики.

Микола МАКАРА, кандидат історичних наук, доцент, директор НДІ карпатознавства при УжДУ
Роман ОФЩИНСЬКИЙ, аспірант кафедри історії України УжДУ

НІМЦІ НА ЗАКАРПАТТІ (X–XX ст.)

Протягом нинішнього століття у широкого кола науковців і громадських діячів спостерігається чималий інтерес до проблем чисельності та можливостей німецької діаспори у Східній та Південно-Східній Європі. Ці питання врешті знайшли своє місце значною мірою завдяки зовнішньополітичним обставинам, тобто структурним змінам, які пережив європейський континент за останні роки.

Про німецькі впливи на суспільний, господарський та культурний розвиток Закарпаття (в історичних дефініціях – Верхньоугорського краю, Підкарпатської Русі, Карпатської України, Закарпатської області) опубліковано ряд оригінальних праць вітчизняних та зарубіжних авторів. Спробуємо проаналізувати проблему в ширшому контексті.

НА ТЛІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО МИНУЛОГО

Упродовж останнього тисячоліття глобальна опозиція (на суперетнічному рівні) "слов'яни – германці" дуже примітна яскравими прикладами інтенсивних культурних взаємовпливів. Проте нерідко траплялися періоди жорсткого протистояння, котрі неминуче досягали і українських земель.

У 1238 р. князь Данило Галицький розгромив шістьох німецьких рицарів під Дорогочином. Русько-литовські полки тимчасово приупинили "Дранг нах Остен" під Грюнвальдом (1410 р.). Однак мирним шляхом (завдяки князівським і королівським привілеям) німецький ремісник і опосередковано німецький адміністратор (магдебурзьке право) швидко опановували міським простором на теперішніх українських землях.

Закарпатські (1526 – 1918), галицькі (1772 – 1918) та буковинські (1774 – 1918) землі входили до складу Австрійської (Австро-Угорської) імперії. Тут у сприятливих умовах сформувався парламентарний тип української національно-визвольної ідеології. Відень став свого роду і українською столицею (видавництва, вищі навчальні заклади, парламентська діяльність).

Широкомасштабна колонізація Південної України, розпочата російською імператрицею Катериною II за участю запрошених північних німців-меннонітів з Данціга у 1787 р.¹, у стратегічному плані мало чим відрізнялась од аналогічних потуг австрійського цесаря Карла VI у Тисо-Дунайському регіоні. Не випадково у 1728 р. на Закарпатті з'являються франконці². З відстані часу очевидним є те, що Фальц-Фейни з таврійських степів мають гідних конкурентів в особі Шенборнів (Мукачівсько-Чинадівська доміна).

Наприкінці XIX ст. на світовій арені постали два могутні військово-політичні блоки. Перша світова війна застала Україну поділеною навпіл. На боці німців ("Троїстий союз") змушені були виступити буковинці, галичани і закарпатці, а за росіян ("Антанту") – волинські, подільські та наддніпрянські українці.

Ззовні це виглядало боротьбою за чужі інтереси. Але у революційну добу (1917 – 1918) німецькі окупаційні війська виступили "гарантами української державності" (при гетьмані П. Скоропадському) перед загрозою більшовицької інтервенції.

Згодом мобілізація додаткових ресурсів – у рамках східноєвропейської німецької діаспори – лягла нарізним каменем у фундамент закордонної політики Німеччини епохи післяверсальського реваншизму (30-ті роки). Причому Гітлер допустив стратегічний промах на самому початку: проігнорувавши первісні пронімецькі настрої українського визвольного руху (Карпатська Україна, проголошення самостійної України у Львові 30 червня 1941 р.) і використавши українські землі (Закарпаття, Буковина, Придністров'я) для зміцнення осі "Берлін – Рим – Токіо" (Угорщина, Румунія).

Підсумки другої світової війни поглибили занепад німецької діаспори у Східній Європі³. Поразка матірньої держави зробила беззахисними німецькі поселення у Польщі, Чехії, СРСР (Закарпаття включно) і т.д. Надійшла трагічна її фаза – зникнення. Відмова розглядати німців як рівноправного суб'єкта національної політики була простою передачею культуртрегерських функцій Москві, що в підсумку підрубала близькість тих країн до європейської цивілізації.

Навіть алам комуністичної системи та економічний злет Австрії та ФРН, політичне піднесення об'єднаної Німеччини не призупинили негативних тенденцій. Масова еміграція громадян німецької національності з посткомуністичних держав стала сумним фактом.

Україна з перших років своєї незалежності виявилась зацікавленою у збереженні та примноженні повноцінної німецької громади. Здається,

привілей "hospites nostri carissimi" (найдорожчі наші гості), призабутий у середньовіччі, знову повертається українським німцям.

У цьому контексті показовими будуть сторінки з історії українсько-німецького співжиття на Закарпатті.

У СЕРЕДНІ ВІКИ

На історичному Закарпатті німці з'являються, починаючи з X ст. (передусім у Спіші). Перша, так звана "саксонська колонізація" тоді привела і до заснування міста Лампрехтсас (нині Берегове). Угорський король Гейза II поселив тут (на землях, спустошених куманами) у 1141 р. саксонців, що, крім землеробства, мали займатися і добуванням руди⁴. У другій половині XII ст. німецькі колоністи також опановують північнословачьким і південнотрансільванським просторами⁵.

Приплив цього потоку імігрантів поживляється у потатарську добу – для залюднення знову спустілих районів. Запросивши нових колоністів, король Бейла IV у 1247 р. урівняв їх у правах з місцевим населенням. Німці осіли по обох берегах Тиси – у Севлюші (Виноградово), Сасові, Королеві, Ардові (Чорногісові)⁶.

Народний переказ "Саси", записаний у Текові Виноградівського району у 1920-х рр., твердить: "До татар в Угочі біля Тиси жили саси. Як у Сасфалов прийшли татари, на нашом облазі велику війну мали із сасами. Довго воявали. Пізніше саси утратили войну і утекли у ліси межі гори. І до нині вони там живуть у Мараморській жупі – у Вишкові, у Тячеві і Довгополі. По татарах заяли руснаки сасівське і до нині зветься воно Сасфалово"⁷.

І справді, на початку XIV ст. саксонські ремісники, гірничо-промислові робітники та солескопи облаштовуються у Вишкові, Хусті, Тячеві. Від угорських королів вони отримали статус "hospites nostri carissimi" і зберігали право на самоврядування (mores saxono). Поряд з німцями прибували колоністи з Чернігівщини і Київщини (привів князь Ростислав Михайлович, зять короля Бейли IV), Поділля (прийшли з князем Федором Коріатовичем), а також волохи і т.п.⁸

Саксонці та фламандці тоді спричинилися до відбудови економічних осередків – Беретсасу і Севлюша, Сасівки, Хуста, Вишкова, Беделі, Керектедя (Округлої). У ту пору понад усе цінувалися німці-ремісники і гірничі майстри (для освоєння покладів солі у Мараморші: лінія Хуст – Сигот). Але, крім того, заносилася сюди і організація суспільного життя на автономних засадах (німецьке право).

До XVI – XVII ст. ці колоністи вивелися, розчинившись у місцевому етнічному середовищі. Проте їх внесок у розвиток сільських поселень, міське і замкове будівництво, торгівлю (система мір і цін), цеховий устрій – безперечний. "Німці-колоністи скрізь давали приклад тверезої підприємливості та працюючого життя і звичайно багатіли навіть там, де інша людність, наприклад руська, ледве могла існувати" (О. Мицюк).

Зникнення з політичної карти Угорського королівства після нещасливої битви з турками під Могачем 1526 р. привело до того, що закарпатські землі потрапили під скіпетр австрійського цесаря (Кошиці, Пряшів, Ужгород, Бергсас, Сатмар) і Семигорода (Мараморощ) – васала турецького султана.

НОВИЙ ЧАС

Небезпека поширення турецької агресії підвищила в Європі інтерес до бойових якостей німецького духу. Розгром німцями турків під Віднем у 1680 р. розпалив самостійницькі намагання угорської шляхти. Для втихомирення визвольного руху в Мараморощ у 1685 р. були введені австрійські війська (чотири тисячі кінноти і тисяча піхотинців). Вважають, що свавілля і шкоди, завдані населенню цими воєнками, збільшили число мараморощівців – прибічників повстання 1703–1711 рр. під проводом Ференца Ракоші II⁹.

Розгром повстання та підписання Сатмарського миру (1711 р.) дозволили Відню приступити до інтенсивного адміністративно-політичного і економічного освоєння щойно приєднаних земель, у тому числі й Закарпаття. Почався новий період німецької колонізації. Спочатку вона мала напіввійськовий характер¹⁰. Так виникають поселення німецьких військовиків і майстрів фортифікаційного, замкового будівництва – Палзнок (1645 р.) і Підгород (1711 р.).

Згодом до військової (адміністративно-політичної) присутності додався і господарська. Закони 1720 і 1723 років, схвалені угорським сеймом за наполяганням австрійського сюзерена, звільняли колоністів-ремісників од податків строком на 15 років, а решту – на шість¹¹. Загалом німці мали прийматися на пільгових умовах: під час переїзду не платили мита, отримували безплатно земельні ділянки і місце під житло, будівельні матеріали і паливо, користувалися свободою торгівлі, правом привозити з собою священників.

У 1728 р. Мукачівсько-Чинадіївська домінія переходить до рук Фрідріха Шенборна, князя-біскупа бамберзького і вірцбурзького, віцеканцлера та герцога франконського¹². Сюди переселяються "germani ex

Franciae advenaе" ("германці, що прибули з Франконії") – ремісники і селяни-винороби – в Обер-Шенборн (Верхній Коропець, 1730 р.), Носи-Шенборн (Нове село, 1732 р.), Біркендорф (Березинка, 1748 р.), Медхендорф (Лалово, 1748 р.), Дойч-Кучаву (Кучава, 1736 р.); з Клейнберга і Клейнцведеля (Нижня Австрія) – у Барбово (Бородівка, 1736 р.), шварцвальдські шваби – у Паушінг (Павшино, 1748 р.).

Ясна річ, у той час навряд чи відчувався гострий брак робочих рук у краї. Адже приблизно тоді австрійський уряд спланував переселення кількох тисяч закарпатських українців у Воєводину¹³. Скоріше всього це була далекоглядна політика розбивання суцільних етнічних масивів на окраїнах монархії. У даному випадку німецькі колоністи виступили ще й фахівцями вищої кваліфікації у ремеслах і сільському господарстві, спричинилися до соціально-економічного прогресу краю. Живучи "господарськими мотивами старої батьківщини, щоб досягнути гідного їм фаху існування" (О. Мицюк), вони мимоволі стали живим зразком для навколишнього оточення, гідним подиву і наслідування.

Втративши врешті права на церковні володіння в Німеччині (на початку XIX ст.), Шенборни взялися пильніше за розбудову закарпатських маєтностей. Вони запросили лісорубів з числа спішських німців – у Зофіндорф (Софія, 1804 р.), Фрідешово (1807 р.), Дорндорф (Драчино, 1827 р.), німців з околиць Оломуца (Моравія) – у Плаубад (Синяк, 1837 р.), Ервіндорф-Нойдорф (Нове Село, 1859 р.). У 70-х роках XIX ст. у селах Дубів, Жденісво, Пузняківці, Грабівниця та ін. поселяються по декілька сімей німців-лісорубів з Банської Бистриці, Зволена, Банської Штевниці.

Держава також вирішила зайнятися експлуатацією лісових масивів Закарпаття. У 70–90-х роках XVIII ст. з ініціативи Марії Терезії та Йосифа II у Мараморощ спрямовуються німецькі переселенці (лісові та гірничі робітники) із Зальцкамеркута (стик Верхньої Австрії, Зальцбурга і Штірії). Вони осідають у долині річки Тересви – у селах Дойче Мокра (Німецька Мокра), Кеїнгсфельд (Усть-Чорна), Дубове і т.д.¹⁴. Приблизно двадцять сімей прибули в Ужгород (1776 р.) і мали приступити до розробок корисних копалин у недалеких горах Вигорлат. Від них залишилася назва вулиці Швабська і однойменне пасовище (між селами Циганівці та Горляни). У той же час і з цією ж метою вихідці з комітату Спіш (по-німецьки Zips) з'являються серед гуцулів – у Кобилецькій Полянці, Ясіня, Рахові, Бичкові, Ціпсераї (Іванкове).

Таким чином, на Закарпатті сформувалися три німецькомовні острівці. В основному їх склали шваби і франконці на Мукачівщині, австрійці у Тересвянській долині, ціпсери (вихідці з Чехії та Словаччини)

– на Гудульщині, у верхів'ях Латориці. При всіх застереженнях до можливостей тодішньої статистики на початку ХХ ст. (1900 р.) на закарпатських теренах німцями записалось: у Мараморші 59 445 громадян (16,7% від населення комітату), Угочі – 4 632 (5,1%), Березькому комітату – 20 722 (8,8%)¹⁵.

Дослідники засвідчують, що понад століття після поселення на Закарпатті в своїй більшості німці залишалися одномовними, майже не входили в контакти з тутешнім русинським та угорським населенням. Цьому перешкоджали також різні мови спілкування та конфесійна належність. Згодом поживленню міжетнічних контактів сприяли торгівниця, де йшла торгівля худобою, реманентом, інструментом, лісо- та будівельними матеріалами, що надходили з різних комітатів краю.

Тривалий час через обмежені господарські, культурні та релігійні контакти в сільській місцевості, де проживали німці, майже не відбувалися міжетнічні шлюби, та навіть серед німців, що переселилися з різних земель Німеччини чи Австрії.

Потреба тіснішої інтеграції іноетнічних регіонів у рамках імперії Габсбургів означала або чисельне нарощування німецького елемента (на Закарпатті це відбувалося дуже мляво), або вишукування можливих етнопротиваг (у Галичині – поляки-українці й т.і.). Останнім, мабуть, можна пояснити появу двотомної книги "Угорські русини" (Інсбрук, 1862 – 1867) університетського професора Г.І. Білдермана, праці "У Мараморші" (Мюнхен – Ляйпціг, 1885) Рудольфа фон Бергнера¹⁶.

За завданням віденського антропологічного товариства у 1886 – 1898 рр. організовуються етнографічні експедиції на Буковину, Галичину і Закарпаття. Їх неодмінним керівником призначався професор Чернівецького університету Раймонд Кайндль¹⁷. З-під його пера вийшли ґрунтовні розвідки "Історія німців Карпатського регіону" в трьох томах (Гота, 1907 – 1911), "Гудули" (Відень, 1894), "З угорського Мараморша" (Мюнхен, 1898), "У руснаків у долині річки Ріки" і "Руснаки по обох ріках Тиси", а також "Дослідження з етнографії Східнокарпатської області: Буковина – Галичина – Верхня Угорщина" (Відень – Брауншвейг, 1902). У них, між іншим, показано і безвідрадне становище закарпатських українців перед лицем мадяризації та європейського підприємництва.

Досконало вивчав специфіку німецької колонізації рідного краю і адвокат Тиводар Легоцький, головний прокуратор мукачівсько-чинадівських володінь графів Шенборнів¹⁸. Його "Монографія Березького комітату" (Ужгород, 1881 – 1882. – Т. I–III), в якій скрупульозно проаналізовано величезний документальний масив, – головна й досі праця з "німецького питання". Окремі аспекти висвітлені Т. Легоцьким у статтях

"Про німецькі поселення в Березькому комітаті та дев'ять німецьких народних пісень" (1892) і "Німецькі поселення в Березькому комітаті та обласна інструкція XVII ст. про оподаткування" (1895).

ХХ СТОЛІТТЯ

У 1918 р. Австро-Угорська імперія розвалилася. В умовах Чехословацької республіки (одного із "слов'янських осколків" колишньої імперії) становищем німців на Підкарпатській Русі продовжують турбуватися урядові кола і громадськість. Якщо подорожні нотатки "Поїздка на Карпатську Русь" (Опава, 1936) Марії Штони прораджували слабку інформованість про життя німецької громади¹⁹, то матеріали, зібрані славістом Едуардом Вінтером для книги "Німці в Словаччині та на Підкарпатській Русі" (Мюнстер, 1926), – результат копітких студій та етнографічних спостережень. З 4 липня до 5 серпня 1925 р. вчений відвідав Ужгород, Мукачєво, Хуст, Берегово, Коропець, Павшино, Нове Село, Лалово, Усть-Чорну, Німецьку Мокру. Мав кілька зустрічей з тодішнім політичним діячем краю А. Волошиним²⁰.

Пізніше, у 1936 р. освітянин А. Корн відзначив успішний розвиток тут німецького шкільництва (діяло всього 20 народних і одна горожанська школа). Хоча у 20–30 роках закарпатські німці проживали у 81 населеному пункті, проте темпи їх природного приросту серйозно пригальмувались, за винятком "австрійського острівка" (Усть-Чорна, Німецька Мокра). Простежимо динаміку чисельності людності у головних німецьких поселеннях (перша цифра називає загальну чисельність жителів, а друга – лише німців)²¹:

	1910	1920	1930
Всього на Закарпатті (нім.)	12914	10674	12713
"Шваби": Нім.Кучава	304-273	283-249	256-205
Нове Село	?	525-465	522-466
Паланок	1298-1001	1399-982	1941-853
Павшино	618-525	605-430	758-596
Сіпюк	162-146	159-155	461-245
Верх.Коропець	436-347	502-334	627-388
Софія	353-328	368-339	350-312
Підгород	979-350	916-295	1113-385
Мукачєво	?	20965-385	26102-991
"Австрійці": Нім.Мокра	730-654	584-526	1027-807
Усть-Чорна	906-700	764-673	1222-998
Рус.Мокра	952-343	981-349	1270-446
"Цінсери": Ясіня	?	9401-396	10614-52
Рахів	6577-917	6879-494	8893-273

Стрімкий ріст німецької частки у Мукачеві можна пояснити загальними урбаністичними тенденціями, а також розширенням територіальних меж міста, передусім шляхом поглинання села Підгор'яни (проживало біля трьохсот "швабів"). Крім того, у 1930 р. чимало мешканців німецької національності бачимо в Ужгороді (508 осіб), Берегові (405), Хусті (732), Сваляві (248) тощо.

Утворення Карпатської України (як автономії у складі ЧСР) привело до активізації суспільного життя місцевих німців. У грудні 1938 р. в Хусті створюється "Німецька народна рада" з філіалами у Руській Мокрій, Німецькій Мокрій, Вел. Коропці, Барбові, Усть-Чорній, Лалові, Нім. Кучаві. У січні 1939 р. в Хусті відбулись установчі збори "Українсько-німецького товариства", почесними членами якого обрали прем'єр-міністра Карпатської України А. Волошина і міністра Ю. Ревая. З ініціативи канцлера Німеччини А. Гітлера на "зимову допомогу" Карпатській Україні було виділено 100 тис. марок, а зі Штутгарта і Дрездена відправлено 48 ящиків зброї для загонів самооборони "Карпатської Січі"²².

На початку грудня 1938 р. представник берлінської фірми "Гезельшафт фюр практише Лягерштаеттенфоршунг" Вільгельм Кепплер і міністр господарства Карпатської України Юлій Ревай підписали угоду про розшуки і видобування мінеральних копалин. У першу чергу мали задовільнятися потреби краю, а надлишок дозволялось експортувати²³. У лютому 1939 р. рейхстаг затвердив відкриття німецьких консульств у Львові та Хусті. Поряд з Гамлькарером Гофманом у столиці Карпатської України працювали польський, італійський та румунський консули. У Берліні знаходилася закордонна делегація Карпатської України на чолі з Ю. Химинцем²⁴.

Громада закарпатських німців користувалася правом екстериторіальності й мала при уряді А. Волошина свого представника – унтер-секретаря німецьких справ Антона-Ернеста Олдофреді. А взагалі "німці дістали... скільки прав, скільки їм належить і скільки дістали і другі меншини"²⁵. Показовою для того часу є "Відозва німців Карпатської України", в якій, зокрема, стверджувалося: "Українська влада надала нам можливість вільно приєднатись до націонал-соціалістичного світогляду... до свого вождя Адольфа Гітлера"²⁶. Але ситуація тут була зовсім іншою. Зрештою, Олдофреді мало був схожий на політиків типу натажків судетських німців Карла Генлейна, словацьких – Франца Кармазіна.

У списку Українського національного об'єднання на виборах до законодавчого органу – Союму А.-Е. Олдофреді не був єдиним неукраїнцем. Чехів і словаків представляв адвокат Мілош Дрбал, а румунів – священник

Грігоріє Мойш. Оцінюючи ситуацію, Олдофреді писав у Берлін 24 лютого 1939 р.: "Українці мріють тільки про велику Україну. Зверніть увагу уряду Карпатської України, щоб він займався поточними завданнями, організацією державною справою і відмовився від утопії"²⁷. З "Наслідків голосування у виборах до союму Карпатської України" (12 лютого 1939 р.) видно, що більшість компактних поселень німців підтримала кандидатів УНО, за винятком невеликих сіл: Софія, Сіняк, Нове Село²⁸.

На початку березня 1939 р. Берлін прийняв рішення ліквідувати решту ЧСР: окупувати Богемію та Моравію, дозволити незалежність Словаччини і підштовхнути угорців до окупації Карпатської України. Жоден аргумент не міг переконати Гітлера. Коли йому нагадували, що цей регіон збудив великі надії серед української людності, то отримали відповідь: "Це трагічно, але неминуче". А в іншому випадку: "Якщо я був би пов'язаний з українцями та їх політичними планами, то у Відні не проголосували б арбітражного рішення, яке зробило Карпатську Україну нежиттєздатною"²⁹.

Справа в тому, що на I Віденському арбітражі (2 листопада 1938 р.) було вирішено передати Угорщині частину південнословачької та карпатської української територій. Від Підкарпатської Русі (Карпатської України) відійшли 197 населених пунктів (площею 1523 кв. км), 173233 жителя (у т.ч. 4534 німця) з містами Ужгород, Мукачево і Берегово. В "обрізаний" Карпатській Україні нараховувалося 390 населених пунктів (площа 11094 кв. км; 554759 громадян, з яких 8715 німців). 15 березня 1939 р. від імені уряду Карпатської України А. Волошин дав телеграму міністру закордонних справ Німеччини, де зазначалося: "... прошу Вас прийняти до відома проголошення нашої самостійності під охороною Німецького Райху"³⁰. На засіданні Союму, що проголосив незалежність, депутат А.-Е. Олдофреді за порадою консула Г. Гофмана не з'явився.

У 1939 – 1941 рр. після зникнення Карпатської України через угорсько-радянський кордон у загальній масі понад 6 тис. утікачів нелегально перейшли і близько двох десятків закарпатських німців³¹. Вони небезпідставно мріяли якомога коротшим шляхом, без довгих бюрократичних процедур (через Східну Галичину, окуповану СРСР) потрапити в Німеччину. І згідно з існуючими союзницькими зобов'язаннями (пакт Ріббентрона – Молотова) половина з них (восьмеро уродженців Нім. Мокрої, двоє – з Усть-Чорної) без серйозних перешкод дістались матірній країні через репатріаційний пункт у Перемишлі. Решта отримала 3–5 років "исправительно-трудоваго лагерей". Але шлях на Голгофу для закарпатських німців тільки починався.

Природними були почування окремих представників німецької громади під час другої світової війни. За німецько-угорською угодою вони мали право "вільного спілкування з Німеччиною на культурному поприщі". Несправедливою (колективною) і жорстокою стала відплата. Окремою акцією 13-14 грудня 1944 р. війська НКВД по охороні тилу 4 Українського фронту провели на Закарпатті "операцію по виваленню німців-мужчин у віці від 18 до 50 років по округах Свалява, Мукачєво, Іршава, Севлюш, Хуст, Рахів". У результаті було інтерновано і направлено на пункти військовополонених 292 німців чоловічої статі³². Якщо у 1930 р. в Ужгороді жило 508 осіб німецької національності, то за переписом Народного комітету 1 грудня 1944 р. (через місяць після вступу радянських військ) їх нараховувалося всього восьмеро³³. Інші завчасно емігрували в Німеччину або з відомих причин стали приховувати своє етнічне походження.

РАДЯНСЬКА ДОБА

Радянська доба (за договором 29 червня 1945 р. ЧСР зреклася Закарпатської України на користь СРСР), що прийшла на зміну військовій адміністрації, мало що могла змінити у політиці нищення німецького фактора. Згідно з розпорядженням НКВС СРСР № 1034 від 15 січня 1946 р. із Закарпатської області вивезли на спецпоселення (в основному в Тюменську область) близько двох тисяч німців (разом із сім'ями), які "найбільше скомпрометували себе у період німецько-угорської окупації, в тому числі: посібники фашистських окупантів, активні учасники німецької націоналістичної організації "Фольксбунд", члени сімей есесівців; сім'ї, які втекли разом з відступаючими фашистськими військами в Німеччину, а потім повернулися в місця попереднього проживання". В іншому місці зазначено, що на спецпоселення потрапило "1969 чол. німців-репатріантів із Німеччини і членів їх сімей"³⁴.

Станом на 30 травня 1957 р. з них на Закарпаття повернулося 188 осіб (39 сімей і 29 одиночок), або дорослих 146, дітей – 42. І це зупереч указу Президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня 1955 р., за яким обмежувалося правове становище німців: їм заборонялося поселятися в місцях, звідки були виселені. Проте очевидно, що подібні заборони не мали серйозних правових наслідків, окрім штрафів за порушення паспортного режиму та тривалих профілактичних бесід у міліцейському відділку.

Репресивна політика щодо німецького населення не обмежувалась лише депортацією. Німецькофобне виховання через школу, кіно, пресу, художню літературу, що підтримувалося офіційною пропагандою по-

воєнних років, привело до того, що частина закарпатських німців рятувалась шляхом відмови від своєї національності, записуючись словаками, угорцями, українцями, боячись прилюдно говорити рідною мовою, не наважуючись листуватися з родичами і близькими, що проживали за кордоном, уникаючи національних форм власних імен і приймаючи чужу для них форму звертання по батькові та ін.

Ставлення до місцевих німців як до "поплічників фашистських окупантів", що випливало зі сталінської схеми покарання цілих народів, надовго утвердилося не стільки в свідомості трудового населення, як в діях різномовного чиновного люду. Бездушність, неуважність, підозрливість призвели до того, що німці спочатку замкнулися в собі, а згодом все більше проникались емігрантськими настроями.

Ще в 60-ті роки було помічено, що з числа молоді німецької національності рідко хто наважувався вступати до вищих навчальних закладів, здебільшого вони обмежувалися середньою освітою, компенсуючи брак вищої доброю професійною кваліфікацією. На прикладі окремих сімей та цілих населених пунктів спостерігалось і таке явище: німці майже не родичилися не те що з навколишніми українцями чи угорцями, але навіть зі своїми одноплемінниками, завезеними колись з інших земель фатерланду. Так антинімецька радянська закомплексованість призвела на грань зникнення цілого етнічного масиву, благотворного впливу якого нині так не вистачає: акуратності, пунктуальності, порядку, культури на виробництві, в побуті тощо. Ким і коли будуть встановлені моральні та матеріальні збитки політичного сававілля щодо них?

Вищесказане підтверджує динаміка чисельності німців на Закарпатті: в 1921 р. їх нараховувалося тут 10792 чоловіки, у 1930 р. – 13804, в 1946 р. – 2338, в 1959 р. – 3504, в 1970 р. – 4230, в 1989 р. – 3478.

Тільки в середині 70-х років помічається певна лібералізація в ставленні офіційних властей до німців як по всьому СРСР, так і на Закарпатті. Робилися цілеспрямовані зусилля по залученню дітей до здобуття середньої освіти та розширенню партійного проширарку серед громадян німецької національності: висунення їх на керівну роботу, в т.ч. у партійних, державних та громадських організаціях, залучення їх до масово-політичних заходів.

На сторінках обласної та районної преси було вміщено чимало матеріалів про здобутки виробничих колективів, де чесно трудилися німці: Усть-Чорнянський лісокомбінат, Драчинська художньо-сувенірна фабрика та ін. Та все ж при цьому, як вказано в одному з партійних документів, виявилось незміння "враховувати особливості, специфіку роботи серед цієї частини громадян області"³⁵.

Вказані заходи вже не змогли стримати наростання еміграційних настроїв серед закарпатських німців. За останні 13 років з області в ФРН вибуло 887 осіб, в т.ч. у 1992 р. 248³⁶. Наслідки недалекогоглядної національної політики за всі повоєнні роки можуть бути компенсовані тільки відчутним поліпшенням соціально-економічної ситуації на Україні, неухильним дотриманням законодавства з питань національних меншин, створенням справді демократичної, доброзичливої атмосфери співжиття різних національностей нашого краю.

Ще кілька років тому прагнення закарпатських німців, як й інших національних меншин, зводилися до поліпшення соціально-економічних та побутових умов життя, організації культурно-спортивних центрів у національному стилі, створення своїх місцевих органів управління, повернення віруючим віднятих колись кірх, організації хоч короткочасного телерадіомовлення, проведення фольклорних свят рідною мовою, відновлення справжньої національності, втраченої в минулі роки. І ще вони сподівалися на подолання серед оточуючого населення незаслуженої підозри до їх національних прагнень. Чому б, на їх думку, з числа німецьких дітей не готувати для шкіл області вчителів мови Гете і Гейне, які прищеплювали б учням справжню любов до неї? І вже зовсім небагато: розраховували на деякі пільги при вступі в єдиний в області університет.

Можна з задоволенням констатувати, що вищезазначені прохання поступово реалізуються.

Кардинальна зміна зовнішньополітичного курсу колишнього СРСР (передусім стосовно німецького питання загалом: об'єднання ФРН і НДР) спонукала до пробудження політичної активності радянських німців. Зросло зацікавлення широких верств до їх минулого³⁷. У ланцюжку цих подій примітним було створення 9 липня 1990 р. в Мукачеві культурно-просвітнього товариства закарпатських німців "Відродження" (тоді ще у рамках Спільки радянських німців) на чолі з Е. Кайнцом. В березні 1992 р. виникло альтернативне – незалежне Товариство німців Закарпаття "Hoffnung" ("Надія"). Відповідальним секретарем обрано Людвіга Шварца. "Надія" встановила тісні контакти з урядовою структурою ФРН – "Фандеа" (допомагає зарубіжним німцям) і владою німецької федеральної землі Саксонія. "Надія" нині повністю перебрала представництво інтересів закарпатських німців перед офіційними колами області.

Починаючи з 1990 р., традиційним стає на Закарпатті фольклорне свято кірбах, що відроджує краші звичаї, призабуті культурно-побутові надбання народу. На обласному телебаченні з'явилися тематичні передачі про життя тутешніх німців, їх духовні й матеріальні проблеми.

Окрасою німецькомовного Закарпаття (та й України) стала лірична збірка "Голуба мандрівка" (Ужгород, 1979) талановитої поетеси, вчительки за фахом Ольги Рішаві (1903, Містек, Чехія. – 1993, Кушниця на Іршавщині). Її літературні твори у 60–80-х роках періодично друкувалися газетами "Нойс Лебен" (Москва), "Фройндшафт" (Ціліноград, Казахстан) і "Роте Фане" (Славгород, Алтайський край).

Прикметною рисою культурного поступу сучасних закарпатських німців є розвиток білінгвізму і трілінгвізму. Пересічний німець нині вільно володіє і українською, і російською мовами. Наприклад, з 110 німецьких сімей села Бородівка (Барбово) Мукачівського району в 1969 р. передплачували 77 газет рідною мовою (з них 73 – "Нойс Лебен"), 197 – українською, 86 – російською, 11 – угорською; а також всього один журнал рідною мовою, 75 – російською, 62 – українською, 8 – угорською. У 1970 р. у Новому Селі (Унтер-Шенборн) 120 сімей отримували 48 газет і журналів рідною мовою, 205 українською, 130 російською, 21 угорською³⁸.

Переживши у ХХ столітті угорські, чеські, російські впливи, мова закарпатських німців продовжує збагачуватися українськими запозиченнями, особливо у сфері побутової лексики. Як наслідок неоднорідної верстви колоністів, вони продовжують користуватися трьома стнонімами: "шваб" (долина Латориці), "остерайхер" ("австрієць" – долина Тересви), "ціпсер" (Рахівщина). У 1992 р. тривалість радіо- і телепередач німецькою мовою становила 30 хвилин у тиждень (для порівняння: українською – 6 годин, угорською – 1 год. 30 хв., румунською – 40 хв., російською – 20 хв.)³⁹. Переважна більшість німецьких сімей має можливість слідкувати за теле- і радіопрограмами з праматірних країн.

Ясна річ, сьогодні більшість закарпатських німців на роздоріжжі. Вони прагнуть до максимальної реалізації своїх можливостей передусім вдома, на Закарпатті. Одна з небагатьох вже мешканок Німецької Мокрої так заявила чеському кореспонденту: "Ми, німці в Закарпатській Україні, ніколи не були принижувані. Ми тут народилися, ми тут вдома. Живемо, але як живемо... Добре живемо. Але молодих тут не буде, мабуть вийдуть..."⁴⁰. Все залежить від того, як німці відчують себе в незалежній Українській державі.

Історія поселення, етнополітичні, етносоціальні та етнолінгвістичні явища, що відбуваються в процесі співпраці, співжиття німців з іншими народами Закарпаття, є предметом ретельного вивчення науковців Ужгородського університету: Штефуровського С.С., Шрамла Й.Й., Меліки Г.І., Гвоздяк О.М., Стародимової Е.Р., Кулі Ф.А. та ін. Починаючи з другої половини 50-х років, ними опубліковано десятки наукових

розвідок, статей, повідомлень, захищено 4 кандидатські дисертації, десятки студентських дипломних й сотні курсових робіт з різних питань матеріального та духовного життя закарпатських німців. Їх сучасне соціально-економічне, політичне становище за останні роки широко висвітлювалось в обласній, загальнодержавній та закордонній пресі.

Ці ж проблеми досліджуються і на Заході. Так, Ніколаус Коцауер, що народився в 1932 р. в Мукачеві і після другої світової війни опинився в Західній Німеччині, а потім у США, в 1964 р. у Рутгерському університеті захистив дисертацію, яка й дала назву його монографії "Карпатська Україна між двома світовими війнами (з особливою увагою до німецького населення)"⁴¹.

У 1966 р. докторську дисертацію в Університеті Людвіга-Максиміліана в Мюнхені захистив Іван Жегуц. Він народився 1923 року в Рахові. Опинившись у ФРН, вчений доклав чимало зусиль для популяризації та вивчення української історії⁴².

* * *

Таким у головних аспектах бачиться шлях, пройдений німецьким населенням Закарпаття впродовж останнього тисячоліття. Історичні феномени – явища багатогранні, багатовимірні. Отже, й дана проблематика врешті знайде (і знаходить!) належне висвітлення у вужчих студіях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сліпецький О. Іміграційна політика Росії і німецька колонізація. (1762–1800 рр.) // Карпатика: Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. – Вип. 2. – Ужгород, 1992. – С. 105.
2. Чирко Б., Белашова К. Чужа земля як рідна (Роль німецьких переселенців в економічному та культурному житті України // Відродження [Київ]. – 1993. – № 3–4. – С. 62–65.
3. Кичихин А. Советские немцы: откуда, куда и почему? // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 8. – С. 32–38; № 9. – С. 28–38.
4. Штефуровський С. До питання німецької колонізації і німецьких діалектів на Закарпатті у XVIII–XIX ст. // Наукові записки Ужгородського державного університету. – 1957. – Т. XXX. – С. 203–207.
5. Mollay K. Das alte Deutschland Ungarns // 300 Jahre Zusammenleben. – Budapest, 1988. – S. 25–27.

6. Штефуровський С. До питання німецької колонізації і німецьких діалектів на Закарпатті у XVIII–XIX ст. // Наукові записки Ужгородського державного університету. – 1957. – Т. XXX. – С. 204.

7. Народні оповідання про давнину / Упоряд. К. Заклинський. – Кошиці, 1925. – 128 с.

8. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Т. 1 (до другої чверті XVI в.). – Ужгород: Новина, 1936. – С. 65–68; Т. 2 (від другої чверті XVI в. до половини XIX). – Прага: Друкарня Р. Грдлічки, 1938. – 390 с.

9. Мицюк О. Названа праця, т. 2. – С. 25–27.

10. Меліка Г., Тиводар М. Етнолінгвістичні процеси у німецького населення Мукачівського району Закарпатської області на протязі XVIII–XX ст. (на матеріалах сіл Підгород, Паланок) // Культура і побут населення Українських Карпат: Матер. респ. наук. конфер. – Ужгород, 1972. – С. 166–168.

11. Штефуровський С. Названа праця, с. 205.

12. Филімонова Т., Шин М. К вопросу об этнокультурном развитии немцев Закарпатья // Карпатский сборник: Труды Международ. комиссии по изуч. нар. к-ры Карпат и прилег. к ним областей. – Москва: Наука, 1972. – С. 116–138.

13. Рамач Я. Чи руснаци до Бачки од половки XVIII вику присельовани под окремними условиями // Творчест: Гласнік дружства за Руски язык и литературу. – Нови Сад, 1987. – Ч. 13. – С. 53–58.

14. Мицюк О. Названа праця, т. 2. – С. 248–250.

15. Kozauer N. Die Karpaten-Ukraine zwischen den beiden Weltkriegen. – Esslingen am Neckar, 1979. – 240 S.

Аналіз: Оленич В. Етноніми слов'янського населення Закарпаття у монографії Ніколауса Г. Коцауера "Карпатська Україна між двома світовими війнами" // Українська мова на Закарпатті. – С. 244–246.

16. Bergner R. In der Marmaros.-München-Zeipzig, 1885

Див.: Филімонова Т., Шин М. Указ. соч. – С. 116–118.

17. Kaindl R. Aus der ungarischen Maramoroch // Beilage zur Allgemeinen Zeitung. – München, 1898. – № 50; Ders. Die Huzulen. – Wien, 1894; Ders. Geschichte der Deutschen in den Karpatenländern. – Gotha, 1907–1911. – Band 1–3.

Огляд: Кожолянюк Г. Етнографічні дослідження в Східних Карпатах в кінці XIX ст. // Тези доповідей І народознавчої конференції, присвяченої М. Лучкаю. – Ужгород, 1989. – С. 84–86.

18. Legoczky T. Bereg vármegyei monographiája. – Ungvár, 1881–1882. – I–III kötet; Ibid. A német telepekről Bereg megyében és kilenz német népdal // Ethographia. – 1892. – № 111. – Old. 1–7.

Див.: Бібліографічний покажчик праць Тиводара Легоцького (1830–1915) / Передм. і упор. Й. Кобала. – Ужгород, 1990. – 35 с.; Зілгалов В., Лях О. Т. Легоцький про етнодемографічні процеси на Закарпатті в ІХ–ХІV ст. // Тези народознавчої конференції, присв. Т. Легоцькому. – Мукачево, 1990.

19. Stona M. Eine Fahrt nach Karpatorussland. – Opava, 1936. – 52 S.

20. Winter E. Die Deutschen in der Slovakei und in Karpatorussland. – Münster, 1926.

Огляд: Зимомря М. Закарпаття в оцінках академіка Едуарда Вінтера // Календар "Просвіти" на 1991 рік. – С. 47–48; Його ж. Закарпаття в колі наукових зацікавлень німецькомовних учених (1862–1962 рр.) // Карпатика: Актуальні проблеми історії і культури Закарпаття. – Вип. 1. – Ужгород, 1992. – С. 136–142; Його ж. Погляди на етнічну приналежність і мову корінного слов'янського населення Закарпаття у німецькомовних дослідженнях // Українська мова на Закарпатті. – С. 170–174.

21. Kozauer N. Названа праця. – С. 136.

22. Білак С. Антинародна діяльність уряду так званої Карпатської України. // Український історичний журнал. – 1972. – № 5. – С. 31–40.

23. Стерчо П. Карпато-Українська Держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. – Торонто: НТШ, 1965. – 288 с.

24. Химинець Ю. Закарпаття – жертва фашистської Німеччини // Українські Карпати: Матер. міжнар. наук. конфер. – Ужгород: Карпати, 1993. – С. 514–521.

25. Стерчо П. Названа праця, с. 87.

26. Там же, с. 243.

27. Там же, с. 213.

28. Лемак В. Карпатська Україна і Німеччина в 1938–1939 роках // Новини Закарпаття. – 1993. – 24 липня. – С. 14.

29. Косак В. Україна і Німеччина в другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів: НТШ, 1993. – 659 с.

30. Korn A. Německé menšiny na Podkarpatské Rusi // Podkarpatská Revue. – 1937. – С. 5. – S. 55.

31. Державний архів Закарпатської області. – Фонд 2558. – Опис. 2. – Справа 2454, 3097, 3276, 3538, 3546, 4203, 4395, 4480, 4510, 4550.

32. Дупка Ю., Корсун О. Закарпатський острів архіпелагу ГУЛАГ // Новини Закарпаття. – 1991. – 3 серпня. – С. 7.

33. Сова П. Первая перепись населения в освобожденном Ужгороде // Закарпатская правда. – 1970. – 18 января. – С. 4.

34. Інформація про склад документів партійного архіву з питань депортації за межі області громадян німецької національності. – Партійний архів Закарпатського обкому КПУ, 20 липня 1990. – 8 с. (Машинопис).

35. ДАЗО, ф. 1, оп. 7, спр. 87, арк. 118–130.

36. Кампов П. Німці в Карпатах // Закарпатська правда. – 1993. – 14 серпня. – С. 2.

37. Дрюченко С. Чого хочуть закарпатські німці? // Закарпатська правда. – 1989. – 24 жовтня. – С. 2.

38. Гроздова И., Филимонова Т. Венгры и немцы Советского Закарпатья (По материалам полевых исследований 1968–1969 гг.) // Советская этнография. – 1970. – С. 135–143.

39. Вереш Г. Міжнаціональні відносини в Закарпатті: проблеми і шляхи вирішення // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні: Матер. наук.-практ. конф. – Ужгород, 1993. – С. 11–16.

40. Bartak K. Za před nebo pod Karpati? // Podkarpatsko včera a dnes. – Praha, 1994. – S. 20.

41. Kozauer N. Названа праця.

42. Zeguc I. Die nationalpolitischen Bestrebungen der Karpaten-Ruthenen: 1848–1914. – Wisbaden, 1965. – 145 S.

Георгій МЕЛІКА, кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької філології УжДУ

Ольга ГВОЗДЯК, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри німецької філології УжДУ

НІМЕЦЬКІ КОЛОНІСТИ В УЖГОРОДІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ ст. (Публікація документів)

Лист-скарга дев'яти німецьких колоністів його імператорській Величності Австро-Угорської монархії Фердинанду II та шести орендаторів із Шарошського комітату є сімейною реліквією нащадка Петруса Тірканича – одного з орендаторів, який підписав лист-скаргу. План-проект німецького поселення в Ужгороді та лист-скарга зберігалися в дубовій скрині старостів швабської общини. Передостанній староста общини –